էին արտագնացություն։ Միայն Երևանի նահանգից յուրաքանչյուր տարի գնում էր 20.000—30.000 մարդ։ Նրանք մեկնում էին Բաքու, Թիֆլիս, Բաթում, Հյուսիսային Կովկաս, Եվրոպական Ռուսաստան, Միջին Ասիա, Հեռավոր Արևելք, նաև արտասահման՝ Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ամերիկա։ Մեկնում էին «իրենց ընտանիքները մինչև գարուն մի կերպ կերակրելու համար»[70]։

Արտագնացների մեծ մասը երկրի լեռնային շրջաններից էին, մասնավորապես Նոր Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի, Ղազախի, Զանգեզուրի գավառներից ու Կարսի մարզից։

1910 թ. Խարկովից հաղորդում էին. «Ոչ մի տարի այնպես չէր լցվել տեղս հայ պանդուխտներով, ինչպես այս տարի... քաղաքումս էլի նկատելի են խումբ-խումբ անգործ հայեր, որոնք... հոժար են ամսական 10 ռուբլով ծառայելու, որպեսզի գոնե... մի ճանապարհածախս ունենան հայրենիք վերադառնալու, բայց, դժբախտաբար, հենց այդ... ծառայությունն է, որ չը կա»[71]։

Հայ պանդուխտների մի մասը մնում էր այս կամ այն քաղաքում և համալրում արդյունաբերական պրոլետարիատի շարքերը, բայց մյուսները վերադառնում էին գյուղ՝ հաճախ հյուծված, «դեղնած, նիհարած և զանազան վարակիչ հիվանդություններով ծանրաբեռնված...»[72]։ Այդուհանդերձ նրանք շփվում էին առաջավոր պրոլետարիատի հետ, ներքաշվում դասակարգային պայքարի մեջ և մասնակցում հեղափոխական շարժումներին։

3. ՑԱՐԻԶՄԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ՈՒ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

XX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում ագրարային հարցը ավելի սուր բնույթ էր ընդունել։ Պետությունը, կալվածատերերը և հոգևոր հաստատություններն առաջվա նման տիրում էին երկրի հողային ամբողջ տարածությանը, իսկ գյուղացիները չունեին կամ համարյա չունեին սեփական հող։ Ֆեոդալական այդ վերնաշերտերն իրենց հողային հարստության միայն մի մասն էին տվել գյուղացիներին իբրև հողաբաժին, իսկ մյուս մասը պահել էին իրենց ձեռքում, որ շահագործեն շինականներին նաև կապալային եղանակներով կամ օգտագործեն այլ նպատակներով։ 1894 թ. տվյալներով, Արևելյան Հայաստանում (բացառությամբ Կարսի մարզի, որի մասին տեղեկություններ չկան), հաշվվում էր 4.311.733 դես. պետական ու կալվածատիրական հող, որից 2.871.406 դես. (66,4%) գտնվում էր ցարական արքունիքի ու կալվածատերերի, իսկ 1.440.327 դես. (33,6%-ը)՝ գյուղացիության ձեռքին[73]։ Ի տարբերություն Եվրոպական Ռուսաստանի, որտեղ գերիշխում էր խոշոր կալվածատիրական հողատիրությունը (ազնվականական ամեն մի ընտանիք ուներ միջին հաշվով մոտ 2.300 դես.), Արևելյան Հայաստանում գերիշխում էր մանր կալվածատիրական հողատիրությունը։ Եթե Եվրոպական Ռուսաստանում յուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսություն ուներ միջին հաշվով

---

70 «Итоги урожая и состояние скотоводства в Закавказье в 1913 г.», Тифлис, 1914, стр. 23.

71 «Մշակ», 1910, մայիսի 21 (№ 108)։

72 «Մշակ», 1900, փետրվարի 9 (№ 25)։

73 Տե՛ս «Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края», Тифлис, 1899, стр. III—VII, 87, 101.

11,1 դես.[74], ապա Արևելյան Հայաստանում՝ շուրջ 8 դես. հողաբաժին[75]։ Հատկանշական է, որ XX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում, գլխավորապես գյուղական ազգաբնակչության բնական աճի պատճառով, գյուղացիների հողաբաժիններն ավելի կրճատվեցին։ 1886—1906 թթ. Նոր Բայազետի գավառում յուրաքանչյուր տնտեսության հողաբաժինը 8 դեսյատինից իջավ 5 դեսյատինի, իսկ շնչին՝ 0,9—0,6 դեսյատինի[76]։ Նույնը տեղի ունեցավ նաև երկրի մյուս շրջաններում։ Ալեքսանդրապոլի գավառում 1909 թ. արդեն հազվագյուտ էին այն գյուղերը, որտեղ յուրաքանչյուր շնչի հողաբաժինն անցներ միջին հաշվով 0,5 դեսյատինից, բայց շատ էին այն գյուղերը, ուր ամեն մի շունչ ուներ 1/4 դեսյատինից պակաս հողաբաժին[77]։ Դարասկզբին սակավահողությունն իրեն զգացնել տվեց նաև Կարսի մարզում, ուր գյուղացիները գանգատվում էին, որ չեն կարողանում ապրել ունեցած հողով։

1900 թ. մայիսի 1-ին ցարական կառավարությունը օրենք հրատարակեց «Անդրկովկասի պետական հողերում բնակվող գյուղացիների հողաշինարարության գլխավոր հիմունքների մասին»։ Այդ օրենքի համաձայն հողերի բաշխման նախկին վիճակն առանձին գյուղերի, համայնքների ու ավանների միջև մնում էր անփոփոխ, իսկ գյուղացիներին առաջարկվում էր տիրել իրենց հողաբաժնին առաջվա նման մշտապես օգտվելու իրավունքով։ Օրենքը թույլ էր տալիս շինականներին հողի համայնական օգտագործումը փոխարինել ծխականով, եթե այդ որոշման օգտին քվեարկի գյուղի բնակչության 2/3-ը։ Գյուղացիներն իրենց հողաբաժնից օգտվելու համար պարտավոր էին պետությանը վճարել հողահարկ կամ բահրա։ Պետական հողերը ենթակա չէին վերաբաժանման առանձին գյուղերի կամ համայնքների միջև, իսկ հողաբաժինները չէին կարող լինել վաճառքի կամ գրավ դնելու առարկա։ Գյուղացիների հողաբաժնի մեջ մտցվում էին ոչ միայն պիտանի, այլև անբերրի, անպետք հողերը։ Նպատակահարմարության դեպքում օրենքը կարելի էր տարածել նաև երկրամասի բոլշևիկների վրա։ Թույլատրվում էր գյուղացիներին անտառային հողաբաժին տալ միայն այն վայրերում, որտեղ անտառներ շատ կային։ Իսկ մյուս շրջաններում գյուղացիներն իրավունք ունեին օգտագործել անտառանյութը միայն տնային կարիքների համար։ Բայց երկու դեպքում էլ գյուղացիները պարտավոր էին պետությանն անտառահարկ վճարել[78]։

Այսպիսով, ցարական կառավարության հողային «նոր» օրենքը փաստորեն փոփոխություն չէր մտցնում Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Արևելյան Հայաստանի գյուղում։ Այն իրավապես ձևակերպում էր հողատիրության և հողօգտագործման փաստական վիճակը, ամրապնդում պետության իրավունքները երկրամասի հողերի մեծ մասի նկատմամբ, պահպանում պետական ֆեոդալական հողատիրությունը, հնարավորություն ստեղծում ցարիզմի գաղութային քաղաքականության իրագործման համար, չէր կարգավորում գյուղերի միջև եղած վեճերն ու անհավասարությունները, չէր վերացնում նրանց

74 Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, նշվ. հ. 16, էջ 241։

75 Տե՛ս «Сборник статистических данных...», Приложение № IV, стр. 18—20.

76 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 г.», стр. 262.

77 Տե՛ս «Գյուղատնտես», 1909, № 1, էջ 12։

78 Տե՛ս «Полное собрание законов Российской империи», т. 20, СПб., 1902, стр. 389—390.

սակավահողությունը և գյուղացիներին առաջվա նման կարիքի մեջ էր թողնում։

1900 թ. մայիսի 1-ի օրենքի հրապարակումից անմիջապես հետո ցարական կառավարությունը նոր եռանդով ձեռնամուխ եղավ իր գաղութային քաղաքականության իրականացմանը Անդրկովկասում ու Արևելյան Հայաստանում։ Ձգտելով ռուս գյուղացիներին բնակեցնել կայսրության նաև այս երկրամասում, իշխանությունները երկրագործության ու պետական ունեցվածքների մինիստրության Անդրկովկասի լիազորին առընթեր ստեղծեցին բաժիններ, հանձնարարելով դրանց՝ եկվորներին հողատարածություններ առանձնացնել։ Այդ նպատակով Կովկաս գործուղվեց պետական խորհրդատու Մարկովը։ Կովկասյան իշխանությունները միայն 1900 թ. ընթացքում ռուս վերաբնակիչների համար առանձնացրին 258 հազար դես. պիտանի հող, որից 52 հազար դես. Երևանի նահանգում։ Ծրագրված էր ռուսացնել Վրաստանում՝ Սևծովյան ափերը, Ադրբեջանում՝ Մուղանի հարթավայրը, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ Սարդարապատի տափաստանը։

1900 թ. սկսելով աշխատանքները, կովկասյան իշխանությունները Սև ծովի ափերին ու Մուղանի դաշտավայրում յուրացրին որոշ տարածություններ և բնակեցրին ռուս վերաբնակիչներով։ Բայց տեսնելով, որ նոր հողերի նվաճումը կապված է մեծ ծախսերի հետ, նպատակահարմար գտան եկվորներին հող տրամադրել հողաշինարարության ժամանակ տեղացիների հողերը կտրելու ճանապարհով։ Դա հնարավոր էր դառնում հատկապես այն բանից հետո, երբ 1903 թ. ապրիլի 21-ին օրենք հրատարակվեց Անդրկովկասում հողաշինարարական աշխատանքների շարունակման և հողաբաժինների սահմանագծումների անցկացման մասին։ Օրենքը թույլատրում էր հարևան համայնքներին, գյուղացիների $^{2}/_{3}$-ի համաձայնության դեպքում, միացնել նրանց արոտավայրերը և օգտվել համատեղ։ Կտրականապես արգելվում էր գյուղացիների հողաբաժիններին պետական հողեր կցելը, ինչպես և պետական անտառները վարելահողերի կամ արոտավայրերի վերածելը։ Այս օրենքով առիթ էր ստեղծվում գյուղացիների հողամասերը կրճատելու համար։ Երբ իշխանությունները, կենսագործելով օրենքը, սկսեցին կտրատել գյուղացիական հողերը, գյուղացիները համառ դիմադրություն ցույց տվեցին։ Երկրամասի բոլոր շրջաններից նրանք բազմաթիվ բողոքներ հղեցին կովկասյան իշխանություններին և մայրաքաղաք։ 1903 թ. ամռանը Նախիջևանի գավառի Մարալիկ գյուղի բնակիչները դիմել էին երկրագործության մինիստրին, որ Երևանի նահանգի պետական ունեցվածքների վարչությունը բռնագրավում է իրենց վարելահողերն ու արոտավայրերը[79]։ Իսկ 1905 թ. էջմիածնի գավառի Աշտարակ գյուղի գյուղացիները գրել էին փոխարքային, որ իրենք սպասում էին հողաշինարարությանը «հույս տածելով, որ ի վերջո կստանան լրացուցիչ հող... Եվ ահա այդ հողաշինարարությունը։ Երկրագործության երևանյան վարչությունն իր գործակալի միջոցով հայտարարեց աշտարակցիներին, որ իրենց դարավոր հողաբաժնի մի մասը... վերցվում է արքունիքի կողմից՝ կալվածային հողամաս դարձնելու համար»[80]։

Գյուղացիության բողոքների հետևանքով ցարիզմի ինչպես հողաշինարա-

---

79 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 396, ց. 3, գ. 565, թ. 10։

80 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 68, թ. 8—12։

կան, այնպես էլ վերաբնակեցման քաղաքականությունը անհաջողության մատնվեց։ Բավական է նշել, որ հինգ տարվա ընթացքում (1903—1908) Անդրկովկասի մոտ 5000 պետական գյուղերից հողաշինարարությունն անցկացվեց միայն 135-ում։ Անդրկովկաս քշված ռուս գյուղացիները, տնտեսապես քայքայվելով, կամ ետ էին վերադառնում, կամ տեղափոխվում արդյունաբերական կենտրոններ։ 1907 թ. Վորոնցով-Դաշկովն իր հաշվետվության մեջ գրում էր, որ վերաբնակեցման պաշտոնյաները ամեն եռանդ են գործադրում նրանց վերադարձը կանխելու համար։ Որոշ վայրերում գաղթականների կազմը մի քանի տարվա մեջ համարյա թարմացել է, բայց նոր բնակիչները ևս ձգտում են հեռանալ»[81]։

Ցարական իշխանությունները 1906 թ. Թիֆլիսում հիմնեցին գյուղացիական հողային բանկի բաժանմունքը, նաև ռուս վերաբնակիչների համար նոր հողերի ձեռք բերման նպատակով և 1906 թ. հոկտեմբերի 15-ին հատուկ օրենք հրատարակեցին հողաբաժինները գրավ դնելու պայմանով վարկ տալու մասին։ Սակայն այս միջոցառումը ևս չարդարացրեց կառավարության սպասումները։ Բանկի գոյության երկու տարվա ընթացքում (1906—1908) գյուղացիներն իրենց հողաբաժինները գրավ դնելու պայմանով ոչ մի վարկ չվերցրին[82]։

XX դարի սկզբին ցարական իշխանությունները Անդրկովկասում ու Արևելյան Հայաստանում փորձեցին վերացնել գյուղացիների «ժամանակավոր-պարտապան» հարաբերությունները։ 1904 թ. Կովկասի գլխավոր կառավարչապետի գրասենյակը խորհրդակցություն հրավիրեց այդ առթիվ, որին մասնակցում էին ցարական բյուրոկրատիայի և Անդրկովկասի ազնվականության ներկայացուցիչները։ Այդ խորհրդակցությունում կարծիք հայտնվեց գյուղացիների «ժամանակավոր-պարտապան» հարաբերությունները վերացնելու մասին՝ նրանց հողաբաժինները փրկագնելու ճանապարհով։ Անդրկովկասի բոլոր փրկագնվող հողերի արժեքը գնահատվեց 27.200 հազար, իսկ Երևանի նահանգինը՝ 5.537 հազար ռուբ.։ Չնայած այդքան բարձր փրկագնին, հողատերերը, այնուամենայնիվ, չհամաձայնվեցին։ Նրանք ավելին պահանջեցին և աշխատեցին պահպանել «ժամանակավոր-պարտապան» հրաբերությունները, որպեսզի իրենց տնտեսությունն ապահովեն էժան աշխատուժով։

Ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության տարիներին Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը կրկին անդրադարձավ այդ հարցին։ 1905 թ. վերջերին նա կառավարությանը նախագիծ ներկայացրեց Անդրկովկասում «ժամանակավոր-պարտապան» հարաբերությունները վերացնելու մասին։ Նա առաջարկում էր փրկագնումները տարածել նաև խիզանների վրա, իսկ պետական գյուղացիներին հնարավորություն տալ ետ գնելու իրենց հողաբաժինները որպես սեփականություն։ Փոխարքան գտնում էր, որ կալվածատերերը պետք է վարձատրվեն պետական գանձարանից, որը հետագայում կարող է իր միջոցները ետ ստանալ գյուղացիներից։ Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Երևանի նահանգի թիուլդարների իրավունքները վերջանում են նրանց մահով, նա առաջարկում էր նշանակել նրանց ցմահ դրամական

---

[81] «Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта граф. Воронцова-Дашкова», Тифлис, 1907, стр. 75.

[82] Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1278, ց. 2, գ. 215, թ. 20—21։

վարձատրություն 1906 թ. հունվարի 1-ից՝ յուրաքանչյուրին իրեն հասնող ընդհանուր գումարի 4,5%-ի չափով։ Սակայն մինիստրների խորհուրդը 1906 թ. սկզբներին, քննելով Վորոնցով-Դաշկովի այս նախագիծը, հավանություն չտվեց։

Կառավարությունը որքան էլ ձգտում էր պահպանել ու ամրապնդել կալվածատիրական հողատիրությունը, այնուամենայնիվ XX դարի սկզբին այն ապրանքակապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման ու գյուղացիության դասակարգային պայքարի վերելքի պայմաններում, ինչպես Անդրկովկասի այլ շրջաններում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում քայքայվում էր։ Կուլակներն ու զանազան դրամատերերն իրենց ձեռքն էին կենտրոնացնում կալվածատերերի հողերը և հողի ֆեոդալական սեփականությունը փոխարինում բուրժուական սեփականությամբ։ XIX դարի 90-ական թվականների վերջերին Թիֆլիսի ազնվականական բանկի բաժանմունքում գրավ էր դրված Երևանի նահանգի կալվածատերերի հողերի 15%-ը։ Միայն 1900 թ. Մելիք-Ազամալովը նոր Բայազետի գավառում վաճառեց 4700 դես. հող։ 1905 թ. հեղափոխությունը նոր հարված հասցրեց կալվածատիրական հողատիրությանը։ Լոռու գավառամասում իրենց կալվածքները վաճառեցին Օրբելյանները, Մելիք-Բախտամյանցը, Միրզոյանը, Լոռիս-Մելիքովի ժառանգները, Շանշիևը, Բարաթովը և ուրիշներ։ 1894—1909 թթ. ընթացքում կալվածատիրական տիրույթների թիվը Երևանի նահանգում 654-ից իջավ 544-ի։

1906 թ. նոյեմբերի 9-ին ցարական կառավարությունը հողային օրենք հրատարակեց և իրավունք տվեց պետական գյուղացիներին դառնալու իրենց հողաբաժինների սեփականատերը։ Այդ օրենքով նա համայնքի պաշտպանությունից անցնում էր նրա քայքայմանը և 1861 թ. ռեֆորմից հետո երկրորդ կարևոր քայլն էր կատարում Ռուսաստանի ֆեոդալական միապետությունը բուրժուական միապետության վերածելու ճանապարհին։ Ստոլիպինյան ագրարային ռեֆորմը կանխատեսում էր, որ գյուղացիությունը և ամենից առաջ նրա կիսապրոլետարական շերտերը, վերջնականապես կքայքայվեն ու իրենց հողերը կվաճառեն կուլակներին, որոնք, դառնալով մասնավոր սեփականատերեր, արդեն կհամագործակցեն կալվածատերերի հետ՝ գյուղացիական հեղափոխական շարժումների դեմ։ Այլ խոսքով՝ կառավարությունը ձգտում էր կուլակային տնտեսությունների ուժեղացման ճանապարհով ամրապնդել գյուղում թուլացած իր սոցիալական հենարանը, անհախտ պահելով կալվածատիրական հողատիրությունը։ Ստոլիպինյան այդ օրենքը տարածվեց միայն ռուսական, ուկրաինական և բելոռուսական նահանգների վրա, շրջանցելով կայսրության մի շարք ոչ ռուսական ծայրամասերը, այդ թվում նաև Անդրկովկասը։

Սակայն կառավարության այդ հույսերը նույնպես չարդարացան։ Ռուս, ուկրաինացի ու բելոռուս գյուղացիության հիմնական մասը դեմ դուրս եկավ համայնքի վերացման ճորտատիրական եղանակներին և վճռականապես դիմադրվեց հողային նոր օրենքի կենսագործմանը։ Դրա հետևանքով սոսկ քչերը դարձան մասնավոր սեփականատերեր։ Բավական է նշել, որ տասը տարվա ընթացքում (1906—1916) 16 միլիոն գյուղացիական տնտեսություններից ցարիզմի ձեռնարկմանն արձագանքեց միայն 1,6—1,8 միլիոնը կամ բոլոր տնտեսությունների շուրջ 10%-ը։

• • •

Ցարական բյուրոկրատական-ոստիկանական ապարատի աճող պահանջները և Ռուսաստանում կապիտալիստական արդյունաբերության զարգացումը հրամայաբար թելադրում էին կառավարությանը վերափոխել կայսրության մեջ, այդ թվում նաև Անդրկովկասում գործող հարկային սիստեմը։

1899 թ. երկրորդ կեսին Գոլիցինը կազմեց հատուկ հանձնաժողով, որի նպատակն էր մշակել նախագիծ Կովկասի հարկային սիստեմի «կարգավորման» մասին՝ այն հաշվով, որ ծխահարկը փոխարինվի հողահարկով և բարձրացվեն պետության եկամուտները։ Կառավարչապետը հայտարարեց՝ ինչ գնով էլ լինի, պետք է մեծացնել պետական «գանձումների ընդհանուր գումարը»[83]։ Հանձնաժողովը 1899 թ. հոկտեմբերին կազմեց հարկային ռեֆորմի նախագիծը, որը 1900 թ. հունիսի 12-ին հաստատվեց ցարի կողմից[84]։ Նոր օրենքի համաձայն, 1901 թ. հունվարի 1-ից Անդրկովկասում վերացվում էին ծխահարկն ու հողահարկը և մտցվում էին պետական բահրային տուրքն ու հողային հարկը։ Առաջինը գանձվելու էր պետական այն հողերից, որոնք գտնվում էին գյուղացիների մշտական օգտագործման տակ (բացառությամբ կազակների), իսկ երկրորդը՝ մնացած այն բոլոր հողերից, որոնք իբրև մասնավոր սեփականություն պատկանում էին արքունիքին, կալվածատերերին, վանքերին, եկեղեցիներին, մզկիթներին և գյուղացիներին։ Հողային հարկը հավաքվելու էր նաև «ժամանակավոր-պարտական» գյուղացիների ու խիզանների օգտագործման տակ գտնվող մասնատիրական հողերից։ Պետական բահրատուրքի և հողային հարկի ընդհանուր գումարը սահմանվում էր 1901 թ. հունվարի 1-ից օրենսդրական կարգով և եռամյա ժամկետով։ Երկրամասի յուրաքանչյուր նահանգի համար այն որոշվում էր առանձին-առանձին։ Նահանգական ատյանները հարկի ընդհանուր գումարը բաժանելու էին գավառների, իսկ գավառական ատյանները՝ համայնքների ու տնտեսությունների վրա, հաշվի առնելով յուրաքանչյուր գյուղի ու տնտեսության ունեցած հողի քանակը, որակը և եկամտաբերությունը։

1900 թ. հունիսի 12-ի օրենքն անդրադարձավ նաև երկրային (զեմսկի) գանձումներին և սահմանեց, որ այսուհետև նրանց գումարը պետք է որոշել ոչ թե ծխերի կամ տնտեսությունների քանակով, այլ հողամասերի տարածություններով ու եկամտաբերությամբ։ Նոր օրենքը երկրային հարկի տակ դրեց նաև կալվածատերերին, որոնք մինչ այդ ազատ էին դրանից[85]։

Օրենքի հրատարակումից հետո Անդրկովկասի գավառական հարկային ատյանները քմահաճորեն կազմեցին «Կովկասի հողերի քանակության և եկամտի ցուցակ»։ Այդ ցուցակի համաձայն, Կարսի մարզում մեկ դեսյատին հող կրկնակի եկամտաբեր էր համարվում, քան Քութայիսի նահանգում, մինչդեռ ընդհակառակն, իրականում երկրորդում այն հինգ անգամ ավելի եկամտաբեր էր, քան առաջինում։

Կազմելով «Երևանի նահանգի 1901—1903 թթ. արքունական հողային տուրքերի հաշվեցուցակը», նրանք յուրաքանչյուր դեսյատին այգու և բանջա-

---

83 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 7. II, գ. 297, թ. 11։

84 Տե՛ս «Полный свод законов Российской империи в двух книгах», под ред. А. А. Добровольского, книга I, СПб., 1911, тома I—VIII, стр. 2039—2083, 2117—2120.

85 Տե՛ս *И. Г. Актелава*, Государственные крестьяне Грузии в XIX в., т. II. Тбилиси, 1962, стр. 182—183.

բանոցի գուտ եկամուտը որոշեցին՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում 100 ռուբ., Նոր Բայազետի գավառում՝ 11 ռուբ., Էջմիածնի գավառում՝ 100 ռուբ. 74 կոպ., իսկ Երևանի գավառում՝ 76 ռուբ. 33 կոպ.։ Բայց հայտնի է, որ Նոր Բայազետի բանջարանոցները ոչնչով չէին տարբերվում Ալեքսանդրապոլի բանջարանոցներից, իսկ Երևանի այգիները՝ Էջմիածնի այգիներից[86]։ Պաշտոնյաների նպատակը ոչ թե հարկերի ու տուրքերի արդար բաշխումն էր, այլ պետական եկամուտների մեծացումը։ Եվ նրանք հասան այդ բանին։ Հարկային նոր ռեֆորմի հետևանքով գյուղացիների տուրքերն աճեցին Թիֆլիսի նահանգում՝ 105%-ով, Կարսի մարզում՝ 50%-ով, Երևանի նահանգում՝ 48,5%-ով, Ելիսավետպոլի նահանգում՝ 25%-ով և այլն[87]։

Նոր օրենքով հարկի տակ էին դրվում նաև կալվածատիրական հողերը։ Բայց Անդրկովկասի իշխանություններն այդ հողվածը կիրառելիս աշխատեցին որքան հնարավոր է զիջումներ կատարել ազնվականներին։ Ամենից առաջ նրանք ազատեցին կալվածատերերին պետական ապառքներից, ապա նրանց մի մասից (հատկապես Թիֆլիսի ու Քութայիսի նահանգներում) առաջին երեք տարում (1901—1904) հարկեր չպահանջեցին, վերջապես կալվածատիրական հողերն ավելի թեթև հարկման ենթարկեցին, քան գյուղացիականը, թեև առաջիններն ավելի բարերար ու եկամտաբեր էին։ Ընդհանուր առմամբ գյուղացիները յուրաքանչյուր դեսյատին հողի համար վճարում էին 42 ռուբ. 50 կոպ., իսկ կալվածատերերը՝ 20 ռուբ. 40 կոպ.[88]։ Այսպիսով, նոր օրենքը հարկային հարստահարության ամբողջ ծանրությունն առաջվա նման գցում էր գյուղի աշխատավորության վրա։

Կառավարության այս քաղաքականությունը բողոքներ առաջացրեց Արևելյան Հայաստանի գյուղերում։

«Մեր գյուղը,— գրում էին էջմիածնի գավառի Դուսատկան գյուղի բնակիչները,— 1908—1909 թթ. պետք է վճարի 581 ռուբ. պետական բահրային և 331 ռուբ. երկրային հարկ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ իրը ունի 1903 դես. հող։ Այդպիսի հարկումը մենք համարում ենք անարդար, քանի որ իրականում ունի ընդամենը 1194 դես. հող.»[89]։ Նման բողոքագրեր ներկայացրին նաև Զանգեզուրի, Նոր Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի գավառների բազմաթիվ գյուղեր։ Բայց դրանք անհետևանք մնացին։

Ցարական իշխանություններն Անդրկովկասի ինչպես այլ շրջաններում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում շարունակում էին ծանրաբեռնել գյուղացիներին նաև զանազան պարհակներով։ Գյուղացիները առաջվա նման պարտավոր էին իրենց հաշվին պահել գյուղապետերին, գրագիրներին, հարկահավաքներին, միրաբներին, ջուվարիներին, հանդապահներին, հովիվներին, բնակարաններ ու փոխադրական միջոցներ տրամադրել զանազան պաշտոնյաների ու զինվորականների, մասնակցել ճանապարհների ու կամուրջների կառուցմանը, նրանց վերանորոգումներին և այլն։ Այդ պարհակները կազմում էին գյուղացիների վճարած պետական հարկերի $^1/_4$-ից մինչև $^1/_2$-ը և ավելի էին սաստկացնում նրանց կեղեքումը։ Հատկանշական է, որ ինչպես պետական հարկերը, այնպես էլ պարհակներն արագորեն աճում էին։

86 Տե՛ս «Մուրճ», 1901, № 5, էջ 274։
87 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 273։
88 Տե՛ս «Сельское хозяйство и аграрные отношения», т. IV, стр. 100.
89 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 93, գ. 57, թ. 74։

Կառավարությունն ուղղակի հարկերի հետ միասին բարձրացրեց նաև անուղղակի հարկերը, որի հետևանքով միայն 1906 թ. սպիրտային խմիչքների, ծխախոտի և լուցկու վրա դրված գանձումներն ավելացան շուրջ 50%-ով։

Ամենածանրը կալվածատիրական գյուղացիների դրությունն էր։ Հարկային նոր օրենքով պետական գյուղացիներն արքունի գանձարանին և տեղական մարմիններին վճարում էին իրենց հողերից ստացած զուտ եկամտի 20,4%-ը՝ որպես բահրատուրք և երկրային գանձում, իսկ կալվածատիրական գյուղացիները՝ 10,4%-ը (որից 3%-ը որպես հողային հարկ և 7,4%-ը՝ երկրային տուրք)։ Սակայն նրանք պետական այդ հարկերից զատ կալվածատերերին վճարում էին նաև իրենց բերքի $^{2}/_{15}$ մասը, որը կազմում էր հողերից ստացած զուտ եկամտի շուրջ $^{1}/_{3}$-ը[90]։ Այլ կերպ ասած, նոր օրենքը խլում էր պետական գյուղացիների եկամտի 20,4%-ը, իսկ կալվածատիրական գյուղացիների՝ 43,7%-ը։ Կալվածատերերը բացի այդ «օրինական» գանձումներից, ստիպում էին «իրենց» գյուղացիներին կատարել նաև զանազան ապօրինի պարհակներ, որոնք չափազանց ծանր էին նստում նրանց վրա հատկապես գյուղատնտեսական աշխատանքների եռուզեռի ժամանակ։

Գյուղացիները շահագործվում էին նաև հոգևորականների կողմից, որոնք առաջվա նման տարբեր առիթներով շարունակում էին վերցնել զանազան հարկեր և ստիպում կատարել պարհակները։ Պետական, կալվածատիրական ու հոգևորականության հարկային այդ հարստահարումներն արագացնում էին աշխատավոր գյուղացիության տնտեսական թալանումը և դատապարտում նրան աղքատության ու թշվառության։ Այդպիսի պայմաններում մի առանձին ծավալում ստացավ վաշխառուական կապիտալը։ Արարատյան դաշտում ու Նոր Բայազետի գավառում 1905—1910 թթ. պարտապանները կազմում էին բնակչության 95%-ը, Զանգեզուրում 80%-ը, Կարսի մարզում՝ 75%-ը և այլն[91]։ Եթե 1860—80-ական թվականներին վաշխառուները վերցնում էին մեկ ռուբլուն 20—40 կոպ., ապա XX դարի սկզբին՝ մինչև 80 կոպ.[92]։ Այժմ նրանք գյուղացիներին պարտք տալիս վերցնում էին ոչ այնքան դրամ, որքան գյուղատնտեսական մթերքներ, որովհետև դա իրենց համար ավելի շահաբեր էր։

Այսպիսով, ցարական կառավարության հողային «նոր» քաղաքականությունը ոչ միայն չթարեալվեց, այլև, պաշտպանելով կալվածատերերի ու կուլակների շահերը, ավելի վատթարացրեց աշխատավոր գյուղացիության դրությունը։ Վերլուծելով ցարական ինքնակալության հողային քաղաքականությունը XX դ. սկզբին, Վ. Ի. Լենինը ցույց էր տալիս, որ այն մատնվել լիակատար կրախի։ Նա գրում էր. «Հաջողություն ունեցա՞վ արդյոք կառավարությունը։ Կարողացա՞վ արդյոք նա որևէ կերպ հանգստացնել գյուղացիությանը և բարելավել նրա դրությունը Ռուսաստանում և Սիբիրում։ Հենց ճիշտ հակառակը։ Կառավարությանը հաջողվեց միայն նորից սրել և վատթարացնել գյուղացիության դրությունը թե՛ Ռուսաստանում, և թե՛ Սիբիրում»[93]։ Լենինն ապա

---

90 Տե՛ս Մ. Հ. Աղանց, նշված աշխ., էջ 96։

91 Տե՛ս «Кавказское сельское хозяйство», 1905, № 601; «Մշակ», 1909, հուլիսի 16 (№ 152), 1910, № 150։

92 Տե՛ս «Մշակ», 1911, փետրվարի 17 (№ 34)։

93 Վ. Ի. Լենին, Երկ., հ. 19, էջ 214։

շարունակում էր. «Միացյալ ազնվականության խորհրդի «նոր» հողային քաղաքականությունն անձեռնմխելի թողեց հին ճորտատերերին և նրանց հաղարավոր ու տասնյակ-հազարավոր դեսյատին հսկայական կալվածքների ճնշումը։ «Նոր» հողային քաղաքականությունը հարստացրեց հին կալվածատերերին և գյուղացիական մի բուռ բուրժուազիային, էլ ավելի քայքայելով գյուղացիական մասսաներին»[94]։

94 Նույն տեղում, էջ 222։